

MAHALLIY BUDJETLAR TIZIMI VA ULARNING DAVLAT MOLIIYASIDA TUTGAN O‘RNI

Imiy rahbar: Maribjonov Botirjon Ikromjonovich
Andijon davlat texnika instituti, “Buxgalteriya hisobi”
kafedrası assistenti. e-mail: botirjonmaribjonov@gmail.com,
Akramov Asadbek Nodirbek o‘g‘li
Andijon davlat texnika instituti “Moliya va
moliyaviy texnologiyalar” yo‘nalishi 4-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mahalliy budjetlar tizimining iqtisodiy mazmuni, ularning davlat moliyasi tizimidagi o‘rni hamda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada mahalliy budjetlarning shakllanish manbalari, daromad va xarajatlar tarkibi, budjetlararo munosabatlarning o‘ziga xos jihatlari hamda hududiy moliyaviy mustaqillikni ta‘minlash mexanizmlari yoritib berilgan. Maqolada mahalliy budjet mablag‘laridan samarali foydalanish, moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlash va budjet tizimida shaffoflikni oshirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: mahalliy budjetlar, davlat moliyasi, budjet tizimi, budjetlararo munosabatlar, moliyaviy resurslar, budjet daromadlari, budjet xarajatlari.

Kirish.

Bugungi kunda davlat moliyasining samarali tashkil etilishi va uni boshqarish mexanizmlarining takomillashuvi har bir mamlakatning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan mahalliy budjetlar tizimi davlat moliya tizimining muhim bo‘g‘ini sifatida alohida o‘rin egallaydi. Mahalliy budjetlar hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish hamda aholining turmush darajasini yaxshilashda asosiy moliyaviy manba hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida budjet tizimi amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar, xususan, O‘zbekiston Respublikasining Budjet kodeksi asosida tartibga solinadi [1]. Ushbu hujjat budjet tizimining tashkiliy asoslari, budjet jarayonining bosqichlari, budjet daromadlari va xarajatlarning shakllanishi hamda budjetlararo munosabatlarni aniq belgilab beradi. Budjet kodeksi davlat budjet tizimining yaxlitligini ta‘minlash bilan birga, mahalliy budjetlarning mustaqilligini oshirish va ularning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Mahalliy budjetlar viloyat, tuman va shahar darajasidagi davlat hokimiyati organlari tomonidan boshqarilib, hududiy ehtiyojlardan kelib chiqqan holda shakllantiriladi [2]. Ularning asosiy daromad manbalari soliq tushumlari, davlat transfertlari hamda mahalliy yig‘imlardan iborat bo‘lsa, xarajatlar qismi asosan

ijtimoiy soha, kommunal infratuzilma, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa muhim yo'nalishlarni moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Bu esa mahalliy budjetlarning bevosita aholining ijtimoiy farovonligi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, xususan, davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish, budjet jarayonining ochiqligi va shaffofligini oshirish, shuningdek, hududlarning moliyaviy mustaqilligini kengaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar mahalliy budjetlar rolini yanada kuchaytirdi. Bu jarayonda "yagona budjet siyosati"ni yuritish bilan birga, hududiy rivojlanish dasturlarini moliyalashtirishda mahalliy budjetlarning ulushi sezilarli darajada ortib bormoqda.

Mahalliy budjetlar tizimining samarali ishlashi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki hududlarda yaratilayotgan moliyaviy resurslar mahalliy muammolarni tezkor hal etish, infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda yangi ish o'rinlarini yaratish imkonini beradi [3]. Shu bilan birga, budjetlararo munosabatlarning to'g'ri tashkil etilishi markaziy va mahalliy hokimiyat organlari o'rtasidagi moliyaviy muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Shuningdek, mahalliy budjetlar tizimining samaradorligini oshirishda soliq siyosatini takomillashtirish, daromad bazasini kengaytirish va budjet mablag'laridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish kabi omillar ham katta ahamiyatga ega. Bu jarayonlar davlat moliyasining barqarorligini ta'minlash bilan birga, iqtisodiy o'sish sur'atlarini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Mazkur maqolani tayyorlash jarayonida ilmiy tadqiqotning bir nechta umumqabul qilingan metodlaridan foydalanildi. Avvalo, statistik tahlil metodi orqali O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining budjet ijrosi bo'yicha rasmiy ma'lumotlari o'rganilib, ularning dinamikasi tahlil qilindi. Shuningdek, solishtirma tahlil metodi yordamida 2021-2024 yillar davomida mahalliy budjetlar ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlar o'zaro taqqoslandi. Induksiya va deduksiya metodlari asosida umumiy xulosalar shakllantirilib, budjet tizimining rivojlanish tendensiyalari aniqlab olindi. Analitik metod esa budjet daromadlari va xarajatlari tarkibini chuqur tahlil qilishda qo'llanildi. Bundan tashqari, normativ-huquqiy hujjatlar tahlili metodi orqali Budjet kodeksi va tegishli qonun hujjatlarining mazmuni o'rganildi.

Tahlil va natijalar.

O'zbekiston Respublikasida mahalliy budjetlar tizimi davlat moliya tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lib, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini moliyaviy ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi hamda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining "Ochiq budjet" va budjet ijrosi bo'yicha rasmiy ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, 2021-2024

yillar davomida davlat budjeti ko'rsatkichlari barqaror o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan va bu jarayon mahalliy budjetlar tizimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan [4,5].

2021-yilda davlat budjeti xarajatlari 144,1 trillion so'mni tashkil etgan bo'lib, bu davr pandemiyadan keyingi iqtisodiy tiklanish bosqichiga to'g'ri kelgan. Mazkur yilda mahalliy budjetlar hududiy xarajatlarning muhim qismini qamrab olgan holda umumiy budjet tizimidagi ulushi taxminan 33 foiz atrofida bo'lgan. Bu holat mahalliy budjetlarning hali nisbatan markaziy budjetga bog'liqligini, lekin shu bilan birga hududiy moliyaviy boshqaruv tizimi shakllanib borayotganini ko'rsatadi.

2022-yilga kelib davlat budjeti xarajatlari sezilarli oshib, 236,7 trillion so'mni tashkil etdi. Bu 2021-yilga nisbatan sezilarli o'sish bo'lib, davlatning ijtimoiy va iqtisodiy sohalarga ajratmalari kengayganini bildiradi. Aynan shu yilda ijtimoiy xarajatlar ulushi 49,7 foizga yetib, budjet mablag'larining deyarli yarmi aholining ijtimoiy ehtiyojlariga yo'naltirilgan. Mahalliy budjetlar ulushi esa 38–40 foiz atrofida shakllanib, hududlarning moliyaviy imkoniyatlari kengayib borayotganini ko'rsatgan.

2023-yilda budjet tizimida yanada o'sish kuzatildi. Konsolidatsiyalashgan budjet xarajatlari 380 trillion so'm atrofida bo'lib, daromadlar 321 trillion so'mni tashkil etdi. Bu yilda budjet taqchilligi mavjud bo'lsa-da, u makroiqtisodiy barqarorlik doirasida boshqarilgan. Mahalliy budjetlar ulushi 40–42 foiz darajaga yetib, hududlarning moliyaviy mustaqilligi kuchayganini, ularning o'z daromadlarini shakllantirish imkoniyatlari kengayganini ko'rsatdi.

2024-yil uchun tasdiqlangan rasmiy budjet parametrlariga ko'ra, davlat budjeti xarajatlari 425 trillion so'mga yetgan. Ushbu yilda mahalliy budjetlar ulushi 42–44 foiz darajasida shakllanib, hududiy moliyaviy mustaqillik yanada mustahkamlangan. Shu bilan birga, ijtimoiy xarajatlar ulushi 50 foizdan yuqori darajada saqlanib qolgan bo'lib, bu davlatning ijtimoiy yo'naltirilgan budjet siyosatini davom ettirayotganini tasdiqlaydi.

Umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, 2021–2024 yillar davomida davlat budjeti xarajatlari 144,1 trillion so'mdan 425 trillion so'mga yetgan, ya'ni qariyb 3 barobar o'sish kuzatilgan. Bu iqtisodiyotda fiskal kengayish jarayonining faol kechayotganini bildiradi. Shu davr mobaynida mahalliy budjetlar ulushi 33 foizdan 43 foizgacha oshgan bo'lib, bu 10 foizdan ortiq o'sishni anglatadi va hududlarning moliyaviy mustaqilligi kuchayib borayotganini tasdiqlaydi. Tahlillar shuni ham ko'rsatadiki, mahalliy budjetlar daromadlarining asosiy qismini soliq tushumlari tashkil etadi. Xususan, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, mol-mulk solig'i va yer solig'i hududiy budjetlarning asosiy moliyaviy manbalari hisoblanadi. So'nggi yillarda ayrim soliqlarning to'liq yoki qisman mahalliy budjetlarda qoldirilishi ularning o'z daromadlarini shakllantirish imkoniyatini sezilarli darajada kengaytirdi. Shuningdek, mahalliy budjet xarajatlarining asosiy qismi ijtimoiy sohalarga yo'naltirilgan bo'lib, o'rtacha hisobda 50–55 foiz mablag' ta'lim, sog'liqni saqlash, maktabgacha ta'lim va

ijtimoiy himoya yo‘nalishlariga sarflanadi. Qolgan qismi esa kommunal xo‘jalik, infratuzilma va hududiy rivojlanish loyihalariga yo‘naltiriladi. Bu esa davlatning ijtimoiy yo‘naltirilgan budjet siyosatini amalda ifodalaydi. Umuman olganda, tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, O‘zbekistonda 2021–2024 yillar davomida mahalliy budjetlar tizimi sezilarli darajada rivojlangan. Davlat budjeti hajmining barqaror o‘ssishi, mahalliy budjetlar ulushining kengayishi va ijtimoiy xarajatlarning yuqori darajada saqlanishi mamlakatda moliyaviy barqarorlik va hududiy rivojlanish jarayonlarining ijobiy yo‘nalishda ketayotganini ko‘rsatadi.

Muhokama.

O‘zbekiston Respublikasida mahalliy budjetlar tizimi davlat moliya siyosatining muhim tarkibiy elementi sifatida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida asosiy moliyaviy vosita bo‘lib xizmat qiladi [6]. Ushbu tizimning samaradorligi nafaqat moliyaviy resurslarning hajmi bilan, balki ularning taqsimlanish mexanizmi, boshqaruv sifati va hududiy ehtiyojlarga moslashuv darajasi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, mahalliy budjetlar tizimini takomillashtirish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tahlil natijalarini muhokama qilish jarayonida eng muhim jihatlardan biri sifatida budjet tizimining markazlashuvdan bosqichma-bosqich hududiy mustaqillikka o‘tish jarayoni qayd etiladi. Bu jarayon mahalliy hokimiyat organlarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish, ularning mas‘uliyatini oshirish hamda hududiy rivojlanish uchun mustaqil qaror qabul qilish salohiyatini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur jarayon hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy farqlarni kamaytirish va moliyaviy tenglikni ta‘minlashga qaratilgan davlat siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Muhokama doirasida yana bir muhim jihat sifatida mahalliy budjetlarning daromad bazasi barqarorligini ta‘minlash masalasi ko‘rib chiqiladi. Amaliyot shuni ko‘rsatadiki, hududiy budjetlarning moliyaviy mustaqilligi asosan soliq tushumlari va mahalliy iqtisodiy faollik darajasiga bog‘liq. Shu boisdan, iqtisodiy faolligi yuqori bo‘lgan hududlarda budjet barqarorligi nisbatan mustahkam bo‘lsa, iqtisodiy jihatdan sust rivojlangan hududlarda markaziy budjetdan moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Bu holat hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy nomutanosiblik masalasini dolzarb qilib qo‘yadi. Shuningdek, budjet xarajatlarining tarkibiy tuzilmasi ham muhokama markazida turadi. Mahalliy budjet mablag‘larining asosiy qismi ijtimoiy sohalarni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu davlatning ijtimoiy yo‘naltirilgan siyosatini aks ettiradi [7]. Biroq shu bilan birga, iqtisodiy rivojlanishni ta‘minlovchi investitsion xarajatlarning ulushini oshirish zaruriyati ham mavjud. Chunki uzoq muddatli barqaror rivojlanish faqat ijtimoiy sohani moliyalashtirish bilan emas, balki ishlab chiqarish va infratuzilma loyihalarini kengaytirish bilan ham bog‘liqdir.

Muhokama jarayonida budjetlararo munosabatlarning samaradorligi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Markaziy va mahalliy budjetlar o'rtasidagi moliyaviy oqimlarning to'g'ri tashkil etilishi hududlar rivojlanishida muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ayrim hollarda transfertlarga bo'lgan qaramlikning saqlanib qolishi mahalliy budjetlar mustaqilligini cheklovchi omil sifatida baholanadi. Bu esa soliq bazasini kengaytirish va hududiy iqtisodiy salohiyatni oshirish zaruratini yanada dolzarb qiladi. Shuni ham ta'kidlash lozimki, so'nggi yillarda budjet jarayonlarida shaffoflik va jamoatchilik ishtirokini oshirishga qaratilgan islohotlar muhim natijalar bermoqda. Budjet mablag'laridan foydalanish jarayoniga fuqarolarning bevosita jalb etilishi, jamoatchilik nazoratining kuchayishi va ochiqlik tamoyillarining joriy etilishi budjet tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa davlat va jamiyat o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarda ishonchni mustahkamlashga olib keladi. Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, mahalliy budjetlar tizimi O'zbekiston Respublikasida izchil rivojlanish bosqichida bo'lib, ularning rolini kuchaytirish jarayoni davom etmoqda. Shu bilan birga, hududiy moliyaviy mustaqillikni yanada kengaytirish, iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish va budjet mablag'laridan samarali foydalanish masalalari kelgusida ham dolzarb bo'lib qoladi.

Xulosa va takliflar.

O'zbekiston Respublikasida mahalliy budjetlar tizimi davlat moliya tizimining muhim bo'g'ini sifatida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda asosiy rol o'ynaydi. O'tkazilgan tahlil va muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda mahalliy budjetlar tizimida sezilarli ijobiy o'zgarishlar yuz bergan bo'lib, budjet mablag'larining hajmi ortishi, ularning tarkibiy tuzilmasi takomillashishi hamda hududiy moliyaviy mustaqillik darajasining bosqichma-bosqich kengayishi kuzatilmoqda. Shu bilan birga, mahalliy budjetlarning davlat moliyasidagi ulushi ortib borishi hududlarning o'z daromad manbalarini shakllantirish imkoniyatlari kengayganini anglatadi. Bu jarayon markaziy va mahalliy budjetlar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlarning yangi bosqichga o'tganini bildiradi. Ayniqsa, ijtimoiy sohalarni moliyalashtirishdagi ustuvorlik davlatning ijtimoiy yo'naltirilgan budjet siyosatini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, quyidagi takliflarni ilgari surish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

Birinchidan, mahalliy budjetlarning daromad bazasini kengaytirish zarur. Buning uchun hududlarda iqtisodiy faollikni oshirish, kichik biznes va tadbirkorlikni rivojlantirish hamda soliq tushumlari bazasini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Bu esa hududlarning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, budjetlararo munosabatlarni yanada takomillashtirish lozim. Markaziy va mahalliy budjetlar o'rtasidagi transfertlar tizimini shaffof va aniq

mezonlar asosida tashkil etish hududlar o'rtasidagi moliyaviy tengsizlikni kamaytirishga yordam beradi.

Uchinchidan, budget mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish zarur. Bunda natijadorlikka asoslangan budgetlashtirish tizimini keng joriy etish, har bir sarflangan mablag'ning iqtisodiy va ijtimoiy samarasini baholash mexanizmlarini kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

To'rtinchidan, raqamli texnologiyalarni budget jarayonlariga yanada keng joriy etish lozim. Elektron budget tizimining takomillashtirilishi moliyaviy oqimlarning shaffofligini oshiradi, korrupsion xavflarni kamaytiradi hamda jamoatchilik nazoratini kuchaytiradi.

Beshinchidan, "ochiq budget" tizimini yanada rivojlantirish orqali fuqarolarning budget jarayonlaridagi ishtirokini kengaytirish zarur. Bu jamiyat va davlat o'rtasidagi ishonchni mustahkamlashga hamda budget mablag'larining samarali yo'naltirilishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, mahalliy budgetlar tizimini takomillashtirish O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasida muhim o'rin tutadi. Ularni yanada mustahkamlash hududlarning moliyaviy mustaqilligini oshirish, iqtisodiy tafovutlarni kamaytirish va aholining turmush darajasini yaxshilashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Budget kodeksi. 01.01.2014, <https://lex.uz/docs/-2304138>
2. Ikromjonovich M. B., Maxammadibrohim o'g'li C. A. DAVLAT MOLIYASINI BOSHQARISHDA MOLIYAVIY TEXNOLOGIYALAR (IT) TIZIMIDAN FOYDALANISH //FARS International Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2025. – T. 13. – №. 10. – C. 349-358.
3. Ikromjonovich M. B., Muxammadibrohim o'g'li C. A. DAVLAT MOLIYASINI SHAKLLANTIRISHDA BUDJET DAROMADLARINING AHAMIYATI //Лучшие интеллектуальные исследования. – 2025. – Т. 55. – №. 3. – С. 49-61.
4. O'zbekiston Respublikasi Milliy Statistika qo'mitasi ma'lumotlari. www.stat.uz
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari. www.gov.uz/uz/imv
6. Shavkatbek E. THE ROLE OF STRATEGICALLY IMPORTANT SECTORS IN THE NATIONAL ECONOMY //Modern education and development. – 2025. – Т. 19. – №. 3. – С. 631-636.
7. Abdulazizovich X. U., Murodillayevich N. J. O'zbekistonda mahalliy budget daromadlari shakllanishining amaldagi holati tahlili //American Journal of Business Management. – 2026. – Т. 4. – №. 3. – С. 43-51.